

НІКОЛАЄНКО, І. О. *(Луганськ, Україна)*

ШАПОВАЛОВІ, І. В. *(Луганськ, Україна)*

**СУЧАСНІ ПРИЗВИЩА УКРАЇНЦІВ,
В ОСНОВУ ЯКИХ ПОКЛАДЕНО
ПРИЗВИСЬКА ПЕРШОНОСІВ**

**(на матеріалі прізвищ городян
Артемівського району м. Луганська)**

**Modern family names of Ukrainians formed
from stems of bynames**

**(Based on materials about family names of people living
in the Artemovski quarters of the town of Lugansk)**

In article is considered one of the massive problems modern anthroponomy as follows: correlation nickname and surname at a rate of conversions appellative names in proper nouns. Attention concentrated on origin modern Ukrainian surname, in base which prescribed nickname primary bearers. As under investigation material take surnames of the inhabitants Artemovsk region in Lugansk. The conclusion is done about that that system under investigation surname is an image various unity intralingua and extralingua factors.

Keywords: surname, nickname, proper lexicon, appellative lexicon, anthroponomycon, historian-ethnographic region.

*...взагалі без імення ніхто між людей не буває –
Хто б не родився на світ – родовита людина чи проста,
Кожного з них, породивши, іменням батьки наділяють.
Гомер, „Одіссея”*

Спадкове родове ім'я вказувало на приналежність людини до одного роду, походючи від спільного предка, або у вужчому розумінні – до однієї сім'ї. Прізвища були широкоживані ще в Стародавньому Римі, перш за все в середовищі родової знаті. Уперше використання прізвища було відзначено на півночі Італії в X – XI ст. – в економічно найбільш розвинених областях Європи. З Ломбардії через П'ємонт прізвище було запозичено до сусіднього Провансу (південний схід Франції), у 1066 році її з Нормандії (північ Франції) нормани, завоювавши Англію, перенесли його туди. У Європі в середні віки прізвище практично не вживалося – воно стало відроджуватися з XV століття в першу чергу серед вищих прошарків населення та знаті. На рубежі XV – XVI ст. прізвища почали вживатися в Данії. У 1526 році король наказав усім дворянам мати прізвища. З Данії, Німеччини та Швейцарії прізвища перейшли до шведів.

Прізвище – частина власної назви особи її повного імені. У більшості народів воно ідентифікує її родову приналежність, що передається від покоління до покоління й указує на спорідненість, але існують і інші традиції прізвищ. Прізвище може стояти як на першому, так і на останньому місці повного імені персони – залежно від традицій народу та вжитку.

Жива, овіяна легендами, багата на героїчні події історія України на своїх скрижальх відкарбувала надзвичайно строкату низку українських прізвищ, носії яких і були, по суті, творцями цієї історії. Ці особові назви відбивають широку, щедру натуру наших предків, які охоче давали один одному різні характеристики, прізвиська, які й лягли в основу творення сучасних прізвищ. Якщо зазирнути в історію, то прізвища з'явилися відносно недавно, раніше людина мала лише ім'я. Так, з літописів ми знаємо про княгиню Ольгу, князів Олега, Ігоря, Святослава, дехто мав додаткове ім'я – характеристику на уславлення своїх чеснот: Володимир Великий, Ярослав Мудрий.

Прізвища як офіційна назва з'являються в українських документах XIV – XV ст., їх мали представники тодішньої суспільної верхівки. Основна ж маса населення України здобула прізвища після того, як у 1632 році київський митрополит Петро Могила доручив священикам вести метрики народжених, одружених та померлих. Звичайно, прізвища дуже різноманітні, але, якщо уважно дослідити, то можна помітити схожі джерела їхнього творення.

Власні імена людей, або антропоніми, стали об'єктом наукових досліджень у другій половині минулого століття. Але як окрема наукова галузь антропонімія почала формуватися недавно, в останні десятиліття. Першими до дослідження українських особових назв виявили інтерес етнографи та історики, а мовознавці звернулися до цієї теми лише в післяреволюційний час. Хоча питання антропонімії досліджувалися й розроблялися протягом багатьох років і цій темі присвячено велику кількість праць, усе-таки вони залишилися в українському мовознавстві недостатньо розробленими. Цій темі було присвячено праці Є. Полякової, С. Бушмакіна, М. Демчук, А. Суислової, М. Худаша, М. Горбаневського, А. Суперанської, А. Скрипник, Н. Дзятківської та ін.

Інтерес до вивчення антропонімів пояснюється насамперед їхнім особливим місцем в ономастиці, певною автономністю. Ще в 70-х роках П. Чучка висловив думку про надзвичайну актуальність дослідження імен, оскільки „Власні особові імена – це не просто один із антропонімних класів слів, а такий клас, що є важливою базою для творення назв інших антропонімних (і взагалі ономастичних) класів, а отже, й одним із основних джерел для їх правильного розуміння та витлумачення” (Чучка 1970: 21).

У наш час ідуть активні пошуки нових аспектів дослідження антропонімів, поглиблюється вивчення складових частин української антропонімійної системи в різні історичні періоди її розвитку, у синхронії та діахронії, досліджуються білі плями ономастичного простору. Однак, незважаючи на значну роботу, проведenu дослідниками за останні роки з вивчення української ономастики, усе ж залишається ще чимало прогалин.

Однією з них, на думку М. Демчук, є нерівномірна увага „до дослідження складових інгредієнтів української антропонімійної системи... Це наочно проявляється в майже односторонній зацікавленості до дослідження тільки прізвищ або назв, що походять від прізвищ, і другорядній увазі до вивчення особових імен” (Демчук 1988: 31).

Розмаїття прізвищ, що ідентифікують кожного з нас і народ у цілому, їх неповторний фонетичний лад, багатство словотвірних моделей, співвіднесеність з реальною дійсністю ще раз переконливо доводять, що українська мова бере свій початок у глибокій праслов'янській давнині; антропоніми як органічна частина словникового складу свідчать, що вона (мо-

ва) постійно живилася народними говірками, а в окремих випадках поповнювалася чужомовними елементами.

Система досліджуваних прізвищ є відображенням різноспектрової єдності внутрішньомовних та екстралінгвальних чинників. Їх вивчення є важливим з точки зору історичних процесів, що супроводжуються формуванням цієї системи, з точки зору виявлення характерних словотвірних тенденцій, що позначилися на розбудові антропонімійної системи української мови, впливу чужомовних елементів на творення прізвищ і взаємозалежності інтра- та екстралінгвальних чинників у становленні засобів та способів ідентифікації особи. Дослідження антропонімійної системи жителів Луганщини, у т. ч. м. Луганська (на прикладі прізвищ містян Артемівського району), дозволяє простежити живий ланцюг творення ідентифікаційних засобів: з'ясувати стан антропонімійної народної системи до моменту її адміністративно-юридичного нормування й після нього, що є важливим для вивчення характеру цього процесу.

Прізвища як багатий лінгвокультурний матеріал часто ставали об'єктом наукових досліджень. Частина з цих досліджень спричинена зацікавленістю вчених антропонімією конкретних історико-етнографічних регіонів України. Йдеться про монографічні дослідження, дисертаційні роботи, а також статті, написані на сучасному та історичному матеріалі, які є не лише вагомим внеском у розвиток антропоніміки, але й уводять у науковий обіг новий фактичний матеріал. Та все ж необхідно визнати, що українська антропонімія досліджена нерівномірно, і це стосується не лише окремих типів антропонімів, але й того факту, що не однаковою мірою вивчено їх територіальне поширення в різні історичні періоди.

Саме з перспективи часу й простору найвиразніше постає проблема динаміки імен, яка частково знайшла відображення в українській ономастичній літературі. Прикладом усебічного дослідження імен окремих регіонів України є праці О. Карпенка (про особові імена російського населення півдня України), О. Касім (про особові імена українського населення Одещини), Л. Кракалії (про буковинську антропонімію), І. Скорук (про стан українського іменника м. Луцька за період 1900 – 1995 рр.).

Однак у цілому в сучасному мовознавстві українські прізвища вивчено недостатньо. Зазначимо, що комплексно досліджена антропонімійна система Закарпаття (П. Чучка) (Чучка 1970), антропонімія Серед-

ньої Наддніпрянщини (І. Сухомлин) (Сухомлин 1975), прізвища степової України (В. Горпинич) (Горпинич 2000), прізвища Південно-Східної України (В. Познанська), прізвища Бойківщини (Г. Бучко), Лемківщини кінця XVII – поч. XIX ст. (С. Панцьо), Буковини (Л. Кракалія), Буковинського Придністров'я (Л. Тарновецька), Верхньої Наддністрянщини (І. Фаріон) (Фаріон 2001), Гуцульщини (Б. Близнюк), Середнього Полісся (І. Козубенко), Лубенщини (Л. Кравченко), антропонімія Північного Степу (В. Горпинич, Т. Марталога), Дніпровського Припоріжжя (І. Корнієнко). Однак прізвища жителів Луганщини як одного з історико-етнографічних регіонів України, ще не були предметом спеціального вивчення.

Отже на сьогодні ще не зібрано й не описано прізвища на всій території України, а це гальмує процес створення узагальнювальних праць про українські прізвища (їхню семантику, словотвір, наголос, правопис), а також стоїть на перешкоді створення словника українських прізвищ. Здається, українці – це єдиний народ у слов'янському світі, який не має повного словника прізвищ.

Прізвище – вид антропоніма, обов'язкове власне іменування людини, яким окрім неї в офіційних сферах називають кожного з членів родини. Термін „прізвище” („прозвище”) в пам'ятках української мови фіксується вже з XVI ст., однак зміст його в ту пору був дещо ширший. Його вживали як у значенні терміна „прізвище”, так і в значенні терміна „прізвисько” (Сухомлин 1975: 94).

Прізвища – це скарбниця духовного надбання народу. У них відображено різні події та явища громадського життя, процеси праці, мудрість і кмітливість багатьох поколінь, зв'язок людей з певними місцевостями тощо. Генетично пов'язані з українською лексикою прізвища допомагають дослідити формування словникового фонду мови та розширити уявлення про її лексичне багатство. Прізвище – своєрідний код для розкриття значної інформації про вірування, заняття, культуру, побут, міграції наших предків. Первісно кожне прізвище було чимось зумовлене й щось означало. Завжди існувала якась підстава для того, щоб людині дали назву, яка відрізняла б її від інших.

Типи сучасних прізвищ українців формувалися впродовж певних історичних періодів. Чимало з них генетично пов'язано з апелятивною

лексикою. Проте прізвища давно позбавлені своєї первинної внутрішньої форми, вони деетимологізувалися і є індивідуальними найменуваннями осіб, пройшовши шлях через прізвисько. Необхідність виділяти й індивідуалізувати найменованого в його середовищі часто спричиняли використання в ролі прізвиськ – майбутніх прізвищ – рідкісних лексем, зокрема діалектизмів, архаїзмів, екзотизмів і взагалі слів, що характеризуються низьким ступенем уживання. Тому прізвиська й прізвища певного регіону не є дзеркальною копією його апеллятивної лексики, хоча, звичайно, перебували з нею її тісних зв'язках. Отже, одним з важливих питань сучасної антропоніміки залишається співвідношення прізвиськ і прізвищ на рівні перетворення апеллятивних назв у власні. З цього приводу слушною є теза І. Сухомлина про те, що, досліджуючи етимологію, семантику прізвищ, можна пізнати процесії складних взаємозв'язків загальних і власних назв, виявити окремі явища антропонімізації апеллятивів, зрозуміти сутність значеннєвих та узагальнюючих ознак слів-антропонімів (Сухомлин 1975: 5).

Згадану проблему порушували ономасти О. Добровольська, Р. Керста, С. Панцьо, В. Познанська, Ю. Редько, Л. Родніна, І. Желєзняк, І. Фаріон, П. Чучка та ін. Ми розкриємо допрізвищеву семантику окремих відапеллятивних прізвищ, пов'язану з лексикою, яка може цікавити широке коло людей.

Часто прізвиська відображають яскраву рису зовнішності людини: *Голобородько* – прізвище можна безпосередньо пов'язувати з українською лексемою *голубородько* 'гола борода'; *Кривоносенко* – з українською лексемою *кривоносенко* 'кривий ніс'; *Чорнозуб* – з українською лексемою *чорнозуб* 'чорний зуб'.

Прізвиська характеризують не тільки того, кого називають, але й тих, хто називає, те середовище, у якому воно виникло. Тому з цього погляду цікаво, що наші предки називали один одного словами на позначення тварин, птахів, рослин тощо. Зокрема, досить поширеними є прізвища, що мають у своїй основі назви тварин: *Байбак, Баран, Борсукова, Боброва, Ведмідь, Вовк, Єжов, Зайка, Зверев, Коза, Котік, Котов, Рак, Рибка, Свиначенко, Тур, Черепахін та ін.*; прізвища, що мають у своїй основі назви рослин: *Барвінок, Берест, Бузинова, Буряк, Виноградов, Волошина, Гарбуз, Гречана, Гриб, Грабовська, Калина,*

Кульбаба, Малина, Огірков, Подосиновик, Фасоля та ін.; прізвища, що мають у своїй основі назви птахів або комах: *Бакланова, Воробей, Ворона, Голуб'єва, Грачов, Гусак, Дроздов, Дятлов, Гусева, Жук, Жуков, Журавльов, Комаров, Мухін, Півень, Пташинський, Синиця, Снігирьов, Соколов, Соловійов, Сорока та ін.*

Окремі прізвища, імовірно, походять від переносних значень загальноживаних слів. Подамо кілька тлумачень: *Байрачний (Байраченко, Забайрачний)* – (тюрк. байрак) – яр, балка, улоговина. *Баламут (Баламутник, Баламутько)* – (аз. баламут) – той, хто порушує душевний спокій. *Балуї* – (слов.) – 1) дитяче ім'я від „балувати” – пестити; розбещений, вередливий; 2) в московських діалектах – гриб. *Балицький (Баличенко, Баличук)* – (тур. балик) – риба. *Білан* (слов.) – білий, світлий, святий. *Білик* (слов.) – 1) світловолосий; 2) самець білки. *Білозір* (слов.) – 1) красень, епітет місяця; 2) білий сокіл; 3) світлоокій; 4) назва рослини. *Білокур* (слов.) – білий півень, символ світанку. *Волощенко (Волошин, Волощук)* (волох – давня назва кельтського плем'я вольків) – волохами називали тих, хто народився, жив чи перебував у Валахії (Волощині), тобто на теперішній території Молдови та Румунії. Родичами слова волох є валах, валувати. Слово валах є прямим предком німецького слова валлях (коновал) – у давнину волоські пастухи були й коновалами. *Воронаї* (слов.) – 1) весільний коровай; 2) від давньоруського вороп – напад; 3) епітет молодого у весільному обряді (парубок, який за давнім язичницьким обрядом викрадає дівчину). *Драч (Драченко, Драчук)* (давньорус. дърати – драти – дерти) – з цих слів розвинувся ряд однорідних слів: обдирати, здерти, обідрати, дерти. Родичем слова дерти є назва машини драчки, що використовувалась у млинах для оббивання проса. 1. Людина, яка обслуговувала драчку; 2. Той, хто пиляв дошки. *Коструба* – від *коструб* 'яструб'; 'весняна танкова гра дівчат'; 'нечепура, неохайний'. *Конопля* – одним із перших, хто описав (ще понад дві тисячі років тому) давню Скіфію, у тому числі й нинішні українські землі, був визначний грецький історик, автор цінної книги „Історія Греко-перських воєн”, „батько історії” Геродот. У своєму творі, розповідаючи про життя скіфів, він згадує й про таку рослину, як *коноплі*. Скіфи, пише Геродот, любили обкурюватися чадливим димом спалюваних конопель. Слово *коноплі*, як бачимо, досить давнє. Скіфи, як уважають деякі лінгвісти, запозичили

його від фінських племен (воно нагадує у фінів грецьку назву цієї рослини *каннабіс*). Згодом назва конопель увійшла до багатьох географічних назв, назв птахів і рослин (*Коноплі, Конопі, коноплянка, конопник* тощо), а відтак і низки прізвищ: *Конопля, Конопляк, Коноплянченко, Конопличко* тощо. *Кубрак* – від *кубрячити* – ‘пиячити’. *Мазуренко* – від *мазур* – етнічна група, яка проживає в *Мазовії*; горобець польовий; танок; бруднуля. *Сошенко* (старослов. соха) – 1) знаряддя для обробітку ґрунту; 2) син Сохи (ім’я людини, як, наприклад, Дорога, Орел, Заєць). *Стельмах (Штельмах, Стельмашенко, Штельмащук)* – (нім. штельмахер) – людина, яка виготовляє вози, брички, фаєтони. *Шамрай* – від *шамрати* ‘шарудіти, шелестіти’. *Шестак (Шостак)* (слов.) – шостий син у сім’ї. *Ширяй* (слов.) – 1) широкоплечий; 2) похідне від *ширяти* – швидко літати, бігати. *Шульга (Шульженко)* (старослов. шуйця – ліва рука) – людина, яка працює лівою рукою. *Шумило* (слов.) – 1) шумний, крикливий; 2) народжений, коли розвиваються листочки на деревах (шум – весняне буяння зелені). *Шербак* (слов.) – народжений на спадаючому (старіючому) місяці, який ще називають ущерб.

Чи не сам Гоголь, весело блиснувши очима, сказав, що „на Русі є такі прізвища, що тільки плюнеш та перехрестишся, коли почуєш”? Численні „запорізькі” *Вирвихвости* разом з вуличними *Нетудихатами* й кривозубими бабами *Хіврями* належать до перлів вітчизняної антропонімії, яка насичена настільки колоритними власними іменами, що нам іноді навіть буває важко повірити в існування цілої родини *Рябозадів* або *Дурноляпів*. За визначенням, прізвище позбавлене будь-якої емоційності й має сприйматися нейтрально, однак коли ми чуємо про пана *Теліпайла* або пані *Обіжисвіт*, то, незважаючи на примхи ділового етикету, тихенько посміхаємося у вус. Веселі дарунки січового козацтва, як і іскристий гумор вуличного прізвиська, усе ще серед нас.

Спробуйте-но уявити, що перед вами рівними шеренгами проходить безштанківський козачий загін, до складу якого входять: *Перебийнте, Пивторапавло, Штампель, Куйбіда, Моргосліп, Гадючка, Наливайко, Оселедець, Плевайко, Позивайло, Рудолизов, Семікобиленко, Забирако, Дубогрій, Золотопупов, Пробейголова, Козешкурт і Хватаймуха*. Ці чудові асоціативні прізвища мають яскраве емоційне забарвлення, чи не так? Вони налаштовують на певний лад і, мимоволі, притягують увагу

слухача, пробуджуючи в його уяві цілий сніп образів. Авторство ж цих жартівливих прізвищ належало самим козакам. За правилами Січі, новоприбулі мали залишити свої прізвища за зовнішніми стінами й увійти в козацький світ з тим ім'ям, яке б найудаліше їх характеризувало. Беручи до уваги таку предметність козацького життя, не слід дивуватися тому, що сьогодні одні з найстрокатіших власних імен належать нащадкам справжніх козаків. Але прізвищ з глибокими „коренями” й гумористичним відтінком залишилося небагато. Можливо, невеличкий рейд з етнографічним ухилом по українських селах і хуторах міг би допомогти вітчизняній антропоніміці, але сьогодні збирати власні імена будуть хіба що якісь великі романтики або ідейні мандрівники. Міста ж у цьому питанні й зовсім залишаються осторонь, адже для більшості містян ладне прізвище настільки ж важливе, наскільки й престижне. Й українське законодавство тут допомагає: наші громадяни мають право змінювати й ім'я по батькові, і прізвище. Якщо вам не до вподоби навіть одна-єдина літера власного імені, то ви, звернувшись до відповідної служби, можете без великих перешкод змінити її на будь-яку іншу. Просто й невибагливо (Сорокопуд 2004).

Звичайно, з одного боку, це необхідно, але, з іншого – подібною свободою ми свідомо вкорочуємо собі той іменний мотузочок, що в'ється протягом століть з праглибин нашої нації. Думаю, що ніхто не заперечуватиме, якщо скажемо, що треба мати неабияку відвагу, аби носити прізвище *Чучуйко, Дуля, Дуракова, Дурнева, Кривоклякіна, Лохова, Нукало, Лихобаба, Сіробаба, Псуймо, Редкокашин*. Великий уклін тим небагатьом людям, які залишили у своїх власних іменах цю крихту всеукраїнської історії, але переважна більшість наших громадян утікають від подібного „спадку” як від рогатого чорта й змінюють, знищують імена. Як тут не згадати Гоголя: „Выражается сильно русский народ. И если наградит кого словом, то пойдет оно ему в род и потомство, утащит он его с собой и на службу, и в отставку, и в Петербург, и на край света. И как уж потом ни хитри и ни облагораживай свое прозвище, хоть заставь пишущих людишек выводить его за наемную плату от древнекняжеского рода, ничто не поможет: каркнет само за себя прозвище во все свое воронье горло и скажет ясно, откуда вылетела птица”.

Таким чином, можна зазначити, що антропонімія м. Луганська, як і всієї України, формувалася в складних історичних умовах. Численні племена і народи, які перебували на цій території, залишали свої сліди як у матеріальній, так і духовній культурі. Тому антропонімікон м. Луганська – цікавий лінгвістичний об’єкт, що закарбував непрості етногенетичні та міграційні процеси, які відбувалися в регіоні.

Література

1. Чучка П. П. Антропонімія Закарпаття. – Ужгород: Б. в., 1970.
2. Демчук М. О. Слов’янські автохтонні особові імена в побуті українців XIV – XVII ст. – К.: Наук. думка, 1988. – 170 с.
3. Сухомлин І. Д. Питання антропоніміки в українській мові. – Д.: Б. в., 1975. – 426 с.
4. В. О. Прізвища степової України: Словник. – Д.: ДДУ, 2000. – 408 с.
5. Фаріон І. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття (з етимологічним словником). – Л.: Літопис, 2001. – 371 с.
6. Сорокопуд В. „Є на Русі такі прізвища...” // Дзеркало тижня. – 2004. – № 31. – [Доступ до ел. ресурсу: <http://www.inter.ua>].

Николаенко Ирина Александровна, кандидат филологических наук, доцент кафедры украинской филологии и общего языкознания Луганского национального университета имени Тараса Шевченко (Украина)

Дом. адрес: ул. Геологическая, д. 7, кв. 60, г. Луганск, Украина, 91000
Телефон: (моб.) +3-8-050-933-37-10, +3-8-096-209-87-37;
e-mail: irinarius@mail.ru

Шаповалова Ирина Владимировна, кандидат филологических наук, доцент кафедры теории и практики перевода Луганского государственного института культуры и искусств (Луганск, Украина)

Дом. адрес: ул. Оборонная, д. 26, кв. 99, г. Луганск, Украина, 91011;
для корреспонденции: а/я 33, г. Луганск, Украина, 91016.
Телефон: (моб.) +3-8-050-731-26-43;
e-mail: ish-serdolik@rambler.ru